Її високі значні кревні полягли почасти яко політичні проступники в Росії, почасти — забрала їх холера. Її ж занесла доля, по довгих незвичайних борбах, далеко за границю.

Проживала до п'ятдесят років в однім малім убогім селі. Зразу — яко жінка чесного, загальноповажаного чоловіка, яко дідичка; пізніше — яко бідна вдова при своїм сині, однім з найбільших і найнедбаліших п'яниць села.

Нічого в світі не було би її спонукало покинути ту місцевість. Навіть просьби її одинокої замужньої доньки — переселитися по смерті чоловіка до неї, покинути п'яницю — не вислухала.

— Не можу його покинути! — відповіла сумно, але рішуче,— його покидають і так усі, і чи ж він не мій син?

І не покинула його.

А відтак звідси видала свою доньку заміж, а що найважніше — тут лежав її муж похований і тут була вона знана. Кождий селянин, кожда жінка в селі знали і шанували її, для кождого мала пораду й щире слово. Кождій дитині була "бабунею", а недужим — лікарем.

Своїм старечим беззвучним голосом співала при роботі пісні, переважно якісь сумно-тужливі, і розказувала якогось роду казки, хто були її предки, як проживала за молодих літ у своїх родичів і чому мусила забратись за границю.

В таких хвилях неначе відживала.

Її мутні очі оживлялися, похилена стать випростовувалася, а її руки ставали повні ласкавого пониження... Здавалося, її власна вартість ставала їй виразно перед душею, і вона мимоволі дорожила собою

супроти свого окруження, не рівного їй. Ні, ні, в найбільшім убожестві, в найбільших злиднях додавали їй спомини про її предків сили і чинили гордою і неподатливою. Доля кепкувала собі з неї, зневажала її, але зломити — зломити не могла.

Покладала всю свою гордість в те — зносити своє сумне життя з аристократичною гідністю і не упадати духом. "І,— думала не раз,— чи ж се не ознака шляхетного походження?"

Безнастанно навчала дітей, жінок і мужчин, а хоч і зірвала давно всякі зносини з товариством, задержувала, мимо того, межи собою і своїм окруженням строго всякі різниці. Німб величчя і якоїсь вищості, викликаний через те, впливав і на ню саму благородно. Чулася незвичайною людиною. А зате — там, у великім світі? Хто журився там, у голоснім світі, старою, зовсім зубожілою женщиною, матір'ю п'яниці?

Її донька провадила отвертий дім, а вона неначе ховалася перед тим світом. Відчувала, що був би приніс їй в її теперішніх обставинах лиш упокорення... З віком збільшувалися її убожество і клопоти. Син пропивав щораз більше, а вона не була в силі, помимо найщирішої волі і пильності, помимо рідкої своєї доглядності, покрити недостатки.

Заможніші газдині-селянки, зобов'язані їй до вдячності, приносили їй дещо в дарунок.

Вона не приймала. Дякуючи з ласкавістю, котра своєю лагідністю майже мішала,— відсилала все назад.

Коли було їй сімдесят і кілька років і її сили опустили зовсім — осталися стіни її колись гарної чистої кімнати майже голі, а кілька голодних обідраних дітей її сина окружало її, як пересиджувала з утоми на старомодній, давно запавшійся канапі, і вижидало жадібно кусня їжі, що її донька присилала і котрим ділилася сумлінно, не з'їдаючи його ніколи сама.

* * *

Було се з кінцем грудня, короткими, понурими днями.

Високий по коліна сніг покривав землю. Морози і завірюхи мінялися, а рівні, мов море, поля і по них мчачіся хмари снігу викликували мимоволі далекі степи перед душу...

Саме в той час померла женщина.

Була до послідньої хвилі притомна і благословила раз по раз усіх: всіх знакомих, всі діти свого сина і своєї доньки, тії послідні здалека, бо не були присутні. Вони були її гординею, і вона споглядала на них завсігди з якимсь притаєним вдоволенням, котрого вони не сміли спостерегти.

Також жадала сама висповідатися і розпорядила, як має бути одягнена до гробу...

Коли священик вступив у хату, казала всім присутнім вийти; межи тими були й такі, що чекали лиш на її смерть, щоб поділитися лахміттям, що покривало її тіло...

Пізніше дійшло аж до них (вони ждали під дверима), як він ганив її, що занедбувала церков, не ходячи до неї через двадцять і один рік, і як вона боронилася, стогнучи:

— Ви не хочете мені простити, але бог простить мені. Він свідок, що я не мала сил ходити, а їхати не мала чим!

І знов слідували по якійсь хвилі понурі грозячі звуки, і потім знов насилу вистогнані слова:

— Але ти простиш мені, боже! Ти знаєш, що я перетерпіла, знаєш усі хвилі мого життя, і тії, в котрих я з упокорення була порохом!

Відтак утихло в хаті, і проносився лиш його приглушений шепіт. Раз простогнала ще, немов благаючи о милосердя — воно роздирало серце... а недовго по тім вийшов і він з кімнати.

* * *

Було в годину перед похороном.

Безнастанно й нечутно падали великі сніжинки на землю.

Здавалося, небо схилилося глибоко вниз і роздроблювалося невпинно в ті сріблисто-білі кусники.

Дім мертвої лежав далеко від села серед широкого, майже безкрайого поля. Представляв несказанно сумний вид. Обдертий, обмарганий, поодинокі шиби вікон позаліплювані папером, а сам так і хилився набік. Тут і там виднілась садовина, а на її вершках гойдались недбало ворони, міняючи щохвилі місця.

Перед входовими дверми були поприпирані старі хоругви зі штивними [4] святими, мужики з відкритими головами стояли коло них і заглядали цікаво у вікна.

Пилося за душу мертвої.

— Пийте,— говорив заєдно плаксивим голосом син,— небіжка була з великого роду, а її минувшість... о, її минувшість! — і хотячи доповнити свої слова енергійним тупненням ноги, підвів лиш ногами смішно, як до танцю.

Священик читав молитву. Донька з дітьми також прибула. Плакала гірким плачем, цілуючи раз по раз руки й ноги мертвої, а погляди внуків зверталися з тихим цікавим подивом на бабку і її окруження.

Послідня гордої родини!

Лежала межи чотирма стінами, мов жебрачка! Сильного духу, аристократка в повнім значенні слова, саме та, що ненавиділа з глибини серця малодушність, що воліла упадати з голоду, як приймати милостиню й коритися — скінчила життя в найбільших злиднях!

Один з її внуків, якраз наймолодший, не міг відірвати свого погляду від неї. Був тронутий до глибини серця, а різні спомини про ню, що здіймалися живо один по другім в його душі, тепер мов давили його. Він пригадав собі, що прирік їй у своїм житті дві речі: раз, коли числив сім років,— ніколи не пити, а другий раз, як мав тринадцять років,— остати свому народові вірним.

— Нічо не стало великим,— казала йому тоді,— що не було і в подробицях велике, а знало без товариства бути сильне. По предках осталося тобі независиме право!

Він питався:

— Що значить "независиме право"?

А вона поплескала його по голові і, усміхаючися, сказала:

— Вгадай!

Відтак він додумався того.

О, він додержить свою обіцянку. Вона станеться правдою. Такою правдою, як було правдою те, що подивляв її, що боролася до послідніх сил з суворістю життя, що був її внуком — і був сином пригнобленої нації...

Його очі, звернені на помершу, запалали.

Коли б всі могли так відчувати, як він в тій хвилі, ні, не лиш в тій хвилі, а завсігди, тоді... Але чи ж не відчувають вони тепер усі так? Цілий угнетений народ, по которого струнах грають предивно-свавільну мелодію?

І тому що відчувають, палає для них сонце пишної волі, сипле своє проміння між них, що не запізнають один другого і бачать виразно, що беруть у руки і до уст...

Хтось отворив близько нього вікно.

На нього повіяло холодним свіжим воздухом, і він повернув голову в ту сторону. Саме в тій хвилі підносив син-п'яниця пляшку з горілкою до уст, вимахуючи руками...

— Вона — моя мати! — кликав він п'яно-гордим голосом.— Моя рідна ненька; я мушу її прославляти!..

* * *

Гаряча краска сорому пробігла по молодечо-ніжних чертах онука. Його очі звернулися знов на мертву, а душа його зложила якусь німу присягу...

* * *

Душа бабуні могла чутися вдоволеною.

Вона сама, як лежала он тут, чулася вдоволеною. Лежала так спокійно, мирно! Її лице повне тихо-ласкавого, майже втішного дожидання, а ніжні руки всунені в незручні великі білі оленеві рукавички, впрочім, прикриті старою прозорою, колись дорогоцінною занавісою.

[4] — Ш т и в н і — закостенілі, задеревілі.